

Βιβλιοστάσιον

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, *Ὡσπερ ξένος καὶ ἀλήτης ἢ Σάρκωσις: ἡ μετανάστευση τῆς ἀγάπης*. Προλογίζει ὁ Μητροπολίτης Νιγηρίας Ἀλέξανδρος (Σειρά: Προσεγγίσεις στὸ αὐτονόητο), ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2010, σ. 47*.

Μὲ ἀφορμὴ πρόσφατα περιστατικά ποὺ ἔλαβαν χώρα στὸν ἅγιο Παντελεήμονα Ἀθηνῶν καὶ μὲ δεδομένο ὅτι οἱ Ἕλληνες σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους εἴμαστε οἱ πρὸ ξενόφοβοι μπορεῖ νὰ γίνῃ περισσότερο σαφές ὅτι ἓνα βιβλίον, ὅπως τὸ *Ὡσπερ ξένος καὶ ἀλήτης ἢ Σάρκωσις: ἡ μετανάστευση τῆς ἀγάπης* ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία καὶ συνιστᾷ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ θεολογικὴ σκέψη καὶ στὴν κοινωνικοπολιτικὴ διάσταση τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας. Προπαντὸς ὅταν εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἓναν πανεπιστημιακὸ δάσκαλον, ὁ ὁποῖος μορφώνει, δημιουργεῖ τὴ «νέα ἡλικία», τὴν πάντοτε ἀνανεωμένη, ποὺ ἐτοιμάζεται γιὰ τὸ μέλλον, γιὰ τὴν ὀρθότερη δυνατὴ συμμετοχὴ τῆς στὶς κοινωνικὰς ἐξελίξεις καὶ τὴ δυναμικὴ ἐμπλοκὴ τῆς σὲ αὐτές, προκειμένου νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ὅλον ἄνθρωπον ὡς ἀναπόσπαστον μέλος τῆς κοινωνίας τῆς ἀγάπης. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρω ὅτι εἶναι κεφαλαῖωδους σπουδαιότητος ἡ οὐσιαστικὴ διαπαιδαγώγησις τῶν πολιτῶν γιὰ τὴ δημιουργίαν ξενόφοβικῶν «ἀντισωμάτων», γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ «δικαιώματος στὴ διαφορὰ».

Τὸ *Ὡσπερ ξένος καὶ ἀλήτης ἢ Σάρκωσις: ἡ μετανάστευση τῆς ἀγάπης* εἶναι ἓνα

μικρὸ ἐγχειρίδιον ποὺ ἀνοίγει μεγάλα θέματα. Φέρνει τὸν συγγραφέα του στὴ μεθόριον τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς σκέψης. Αὐτὸ ἔχει, κατὰ τὴ γνώμην μου, μεγάλη ἀξία, γιὰτὶ ὁ καθηγητὴς Χρυσόστομος Σταμούλης εἶναι δογματολόγος, καὶ εἶναι εὐτύχημα ὅταν ἓνας δογματολόγος δὲν μένει στὸ «θεωρεῖν» καὶ τὴ θριαμβολογικὴ ἔκστασις ἑνὸς στερημένου ζωῆς Vertikalismus, ποὺ ἐλάχιστη σχέση ἔχει μὲ τὶς ἀγωνίες καὶ τὶς προσδοκίαις τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου.

Ἡ μελέτη αὐτὴ δίνει τὴν εὐκαιρίαν στὸν Χρ. Σταμούλη νὰ διευκρινίσῃ τὴ θέσιν του στὸ θέμα τῆς σχέσεως δόγματος καὶ ἥθους, ἐκκλησιολογίας καὶ ἠθικῆς, πίστεως καὶ πράξεως, ἐνσάρκωσις τοῦ Θεοῦ καὶ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πύλη διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχεται ὁ συγγραφέας στὸ θέμα του εἶναι ἡ θεολογία τῆς σαρκώσεως. Αὐτὴ εἶναι τὸ θεμέλιον ὅλης τῆς σκέψης του, καὶ ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἤδη σὲ προηγούμενες σημαντικὰς ἐργασίας του. Γιὰ τὸν Σταμούλη ἡ θεολογία τῆς σαρκώσεως εἶναι μία θεολογία φιλόφρονος, μία θεολογία τῆς συγκατάβασις ἢ τῆς φιλοξενίας, ποὺ ἀνοίγει γιὰ νὰ ξενοδοχήσῃ τὸν ἄλλον, τὸν ξένον, τὸν πλησίον, τελικὰ τὸν ἴδιον τὸν Χριστόν. Εἶναι μία θεολογία τῆς οἰκουμενικῆς ἀγάπης ποὺ χωρᾷ τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα. Βεβαίως, ἡ θεολογία τῆς σαρκώσεως δὲν ἀντιπροσωπεύει μία θολωμένη ἀπὸ τὴν «ἠθικὴν» ἀγάπην τοῦ πλησίον οὔτε εἶναι «ἀθῶα» γενικόλογον οὔτε (πρέπει νὰ)

είναι άόριστη, ούδέτερη και άδέσμευτη: τοποθετείται. Παίρνει τó μέρος τών φτωχών, τών ξένων, τών κατατρεγμένων, τών άδυνάτων (άνέργων, κοινωνικά άποκλεισμένων) σέ τέτοιο βαθμό πού στό πρόσωπό τους νά εικονίζεται ó ίδιος ó Χριστός. Αυτό πρέπει νά τó ξεκαθαρίσουμε. Η θεολογία τής σαρκώσεως διαχωρίζει τó στάβλο άπό τó παλάτι. Γι' αυτό ó Χρ. Σταμούλης ήδη στή *Γυναίκα τού Λώτ* και τώρα στό *Ώσπερ ξένος και άλήτης* είναι κριτικός άπέναντι σέ εκείνη τή σύγχρονη θεολογία πού σέ αντίθεση με τή θεολογία τής σαρκώσεως (ένος λ.χ. ίερού Χρυσοστόμου) κοιτά άφ' ύψηλού τόν άνθρωπο και τόν κόσμο και τείνει νά γίνει θεολογία μίας κάποιας έλιτ ειδικών και ταυτόχρονα άπομονωμένων και άποστειρωμένων σέ γυάλα ανθρώπων.

Μέ τó νέο του βιβλίο ó Σταμούλης προσπαθεί νά σκορπίσει τά σύννεφα πού σκεπάζουν τόσο τή γή τής θεολογίας, όσο και τή διακονική, πολιτική ύπόσταση τής Έκκλησίας, και «κόβουν τή λαλιά» τους. Ύποστηρίζει, με βάση τήν πιό δυναμική παράδοση τής Όρθοδοξίας, τή συστράτευση τής θεολογίας και τής Έκκλησίας στό πλευρό τών θυμάτων τής κοινωνίας. Συνηγορεί στό ότι ó λόγος τής Έκκλησίας και τής Θεολογίας πρέπει νά γίνεται «σκληρός» ως ή πνοή τού Πνεύματος στήν ιστορία, ή παρουσία τής Έκκλησίας και θεολογίας στήν κοινωνία πρωτοποριακή και προφητική, καταγγέλλουσα τες κατεστημένες δομές τής άδικίας και τής έκμετάλλευσης και διακονούσα τά πρόσωπα και τες ομάδες τών άδικημένων και έκμεταλλευόμενων. Ό Χρ. Σταμούλης θά συμφωνούσε άπό ό,τι καταλαβαίνω με αυτό πού είχε ειπωθεί παλαιότερα σέ μία πρωτοποριακή Διορθόδοξη Διάσκεψη με θέμα: «Έκ-

κλησία και διακονία» για τούς συμβιβασμούς και τες ύποχωρήσεις τής Έκκλησίας στες σχέσεις της με τούς ισχυρούς, «πώς είναι προτιμότερο αυτή νά κλείσει, αν χρειαστεί, τά ίδρύματα και τά φιλόπρωχα ταμεία της, παρά τó στόμα της». Άπό τά χρόνια της Καινής Διαθήκης γνωρίζουμε ότι στα μάτια τού κάθε κατεστημένου οί χριστιανοί (όφείλουν νά) είναι «αυτοί πού αναστάτωσαν τήν οικουμένη» (Πράξ. 17,6). Άκριβώς επειδή ó Σταμούλης διακατέχεται άπό ένα τέτοιο πνεύμα στό *Ώσπερ ξένος και άλήτης* θά φτάσει νά θεωρήσει ως «ασθένεια» τήν άδυναμία τής Έκκλησίας σήμερα νά νοηματοδοτήσει τήν ύπαρξή της, τόν τρόπο παρουσίας της στή σύγχρονη κοινωνία ως Έκκλησίας τής σαρκώσεως. Δικαιότατα θυμωμένος με τόν έκστατικό, ιδεαλιστικό και έντέλει ιδεολογικό Χριστιανισμό, επειδή άγνοεί τήν ιστορία, τή φύση και τόν ίδιο τόν άνθρωπο, επειδή περιορίζεται σέ τελετουργικές πράξεις και περιφρονεί τά υλικά, τά σωματικά, τά κοινωνικά, ó Σταμούλης κάνει λόγο (στή σελίδα 37) για «ορθόδοξη ειδωλολατρία».

Βεβαίως, διαγιγνώσκει και τήν ασθένεια ένός στείρου χωρίς έκκλησιολογικό κέντρο άκτιβισμού, κάποιες φορές και άσκητικού, στους όποιους ó «άλλος» γίνεται «τόπος φανέρωσης τών ιδιοτελών συνδρόμων τού εϋεργέτη, τού σωτήρα, τής φιλανθρώπως άσκούμενης σέ πεδίο βολής «άνωτερότητας» όπως καυστικά και γλαφυρά σημειώνει (σ. 38).

Τό θέμα πού τίθεται έδω άπό τόν Χρ. Σταμούλη είναι δύσκολο, πολύ λεπτό και άφορά όλες τες Έκκλησίες. Έχει άπασχολήσει πολύ έντονα τήν Όρθόδοξη θεολογία και παλαιότερα, και μάλιστα μέσα στα πλαίσια τής Οικουμενικής Κίνησης.

Ἔως μὲν ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ ἀνοίξω μία ἐκτενῆ παρένθεση πού ἔχει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προβληματικὴ πού ἀναπτύσσεται στὸ *Ῥωπερ ξένος καὶ ἀλήτης*. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ ἴ90 ἐξαιτίας τοῦ ἔντονου διαχωρισμοῦ στὴν οἰκουμενικὴ κίνηση μεταξὺ ἐκκλησιολογίας καὶ ἠθικῆς, πίστεως καὶ πράξης, ὀριζόντιας καὶ κάθετης διάστασης, δημιουργήθηκε πόλωση μεταξὺ τῶν δύο διαστάσεων, ἡ ὁποία ὀδήγησε τὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν (=Π.Σ.Ε.) σὲ μία κρίση πού ἀντικαθρέφτιζε λίγο-πολύ τὴν κρίση μέσα στοὺς κόλπους τῶν ἰδίων τῶν Ἐκκλησιῶν-Μελῶν του.

Σημαντικὴ ἦταν ἡ προσπάθεια ἀπὸ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων νὰ βρεθοῦν δρόμοι πληρέστερης καὶ δημιουργικότερης συνεργασίας μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν προγραμμάτων καὶ δραστηριοτήτων τοῦ Συμβουλίου καὶ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ κρίση στὸ ΠΣΕ. Θέλοντας νὰ πᾶνε πέρα ἀπὸ μία «ἄσαρκη πνευματικότητα» καὶ μία «χωρὶς ρίζες δράση», προσπάθησαν νὰ συνδέσουν πράξη καὶ θεωρία, δράση καὶ θεολογικὴ σκέψη. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὸν πετυχημένο ὄρο «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία», πού εἶναι ἰκανὸς ὡς μία συνεκτικὴ καὶ διαλεκτικὴ φόρμα νὰ ἐνώσει ἐκκλησιολογία καὶ ἠθικὴ, πνευματικότητα καὶ συγκεκριμένη κοινωνικὴ στράτευση. Ἐκφράζει τὴ δεσμευτικὴ ὑποχρέωση γιὰ μία ἀνάλογη μὲ τὴν Εὐχαριστία συμπεριφορὰ καὶ πράξη στὸν κόσμον, πού θὰ μαρτυρᾷ τὴν αὐθεντικότητα τῆς λειτουργίας.

Ὁ προσδιορισμὸς «μετὰ» τὴ Λειτουργία δὲν πρέπει σὲ καμία περίπτωσιν νὰ ὀδηγήσει στὴ λαθεμένη κατανόηση ὅτι ἡ κοινωνικὴ πράξη καὶ διακονία εἶναι παρεπόμενα, ἔρχονται δηλαδὴ νὰ προστεθοῦν στὴν πίστη καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ

κοινωνία ὡς καθήκοντα «πρὸς τὰ ἔξω». Ἡ διακονία δὲν εἶναι προαιρετικὴ πράξη, οὔτε κάποιον δευτερεύον, ἀλλὰ φυσικὴ ἔκφραση τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας καὶ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Δὲν εἶναι ἡ Ἐκκλησία ὡς πρωταρχικὴ πραγματικότητα τὸ αἶτιον καὶ ἡ διακονία τὸ αἰτιατό, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία εἶναι διακονία. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει διακονία καὶ κοινωνικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια διακονικὴ καὶ κοινωνικὴ παρουσία.

Μὲ τὴ «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία» ἐπιχειρήθηκε λοιπὸν ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ νὰ ἀποτραπεῖ ὁ κίνδυνος τοῦ πειρασμοῦ ἑνὸς κενοῦ χωρὶς ἐκκλησιολογικὸ κέντρο ἀκτιβισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἀποκρουστεῖ καὶ ἕνας ἄλλος πειρασμὸς, πού εἶναι εἰδικὰ ὀρθόδοξος. Τὸ νὰ μείνει δηλαδὴ ἡ λειτουργία στὴ λειτουργία, τὸ νὰ περιοριστεῖ ἡ λειτουργία μόνον στὴν τέλεσίν της στὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ κατανοηθεῖ ἡ Ἐκκλησία ὡς μία ἀποκλειστικὰ λειτουργικὴ κοινότητα καὶ ὡς «Ἐκκλησία καταφύγιον», ἀγνοώντας τὸν κόσμον ὡς κλήση καὶ ἀποστολή. Τὸν «ὀρθόδοξον» πειρασμὸν νὰ μείνει ἡ Λειτουργία στὴ Λειτουργία εἶχαν ἐντοπίσει καὶ περιγράψει μὲ γλαφυρὸ τρόπο στὴ δεκαετία τοῦ 60 δύο κορυφαῖοι Ὁρθόδοξοι θεολόγοι, ὁ Olivier Clement καὶ ὁ Alexander Schmemmann.

Μετὰ τὴ διάγνωσιν τῆς ἀσθένειας, καθὼς καὶ τῶν παραφθορῶν καὶ ἀλλοιώσεων πού αὐτὴ προκαλεῖ, στὸ βιβλίον *Ῥωπερ ξένος καὶ ἀλήτης* ὁ Σταμούλης ἀναπτύσσει τὴ θεολογικὴ του πρόταση –θεραπεία, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ διατυπωθεῖ συνθηματικὰ, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνομαι, ὡς ἑξῆς: κάνε ὅπως ὁ Θεός, γίνε πλήρως ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Καὶ γί-

νεται ὁ ἄνθρωπος πραγματικά ἄνθρωπος (ἄνθρώπινος) ὅταν γίνεται «Χριστοειδής», ὅταν ἐνεργεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἐνεργεῖ ὁ Χριστός (σ. 20). Ἐδῶ ὁ Σταμούλης προτείνει ἕναν πολιτισμὸ τῆς σαρκώσεως, πού τὸν κατανοεῖ ἀντισυμβατικά, ὄχι ἰδεαλιστικά, πέρα ἀπὸ ἠθικισμοὺς καὶ ψυχολογικὲς ἐκρήξεις καθαρότητας, μὲ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὕλικὴ ὑπαρξή, μὲ τί διπλὴ ἔννοια τοῦ σώματος καὶ τῆς κοινωνίας. Ὁ λόγος του προσφέρει τὴ θεολογικὴ βάση γιὰ ἕνα λόγο διαμαρτυρίας γιὰ τὸ κοινωνικὸ καὶ θεσμικὸ κακό, γιὰ τὴν καταπάτηση τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, γιὰ τὴν ἀπαξίωση τῆς μοναδικότητας τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, γίνεται λόγος ὑπεράσπισης «τῶν ἄλλων», τῶν «ἐλαχίστων ἀδελφῶν» πού εἰκονίζουσαν τὸν κατεξοχὴν «Ἄλλον».

Σὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν πρόταση: *κάνε ὅπως ὁ Θεός, γίνε πλήρως ἀληθινὸς ἄνθρωπος*, ἐπιθυμῶ νὰ ἀναφέρω μία ἀπὸ τὶς πιὸ δυναμικὲς θέσεις τοῦ Σταμούλη στὸ *Ἔσπερ ξένος καὶ ἀλήτης*. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι: «Γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς τὸν Θεὸ τῆς Ὁρθοδοξίας, ὀφείλει νὰ κοιτάξει κατὰματα τὸν ἄνθρωπο τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὅποιος ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸς καὶ ὁ Θεὸς του, αὐτὴ καὶ ἡ Ἐκκλησία του, αὐτὸς καὶ ὁ κόσμος του, αὐτὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς του» (σ. 16-17). Ἐδῶ ἡ φιλανθρωπία ὀδηγεῖ στὴ φιλοθεΐα καὶ συνδέεται μὲ τὴν πίστη σὲ ἕναν Θεὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ (Θε-)ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑπέριστα ὄν γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου πρέπει «νὰ ἀνατραποῦν ὅλες οἱ σχέσεις πού κάνουν τὸν ἄνθρωπο ἕνα ὄν ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλειμμένο, περιφρονημένο». Μὲ βάση τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, ἐνὸς Θεοῦ ὁ ὁποῖος ἔγινε ἄνθρωπος καὶ

μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ φανέρωσε ὅτι ὁ (καινός) ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑπέριστα ὄν γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Romero ἀπὸ τὸ San Salvador, θεολόγος τῆς ἀπελευθέρωσης, ἐπανερμήνευσε μία πρόταση τοῦ Εἰρηναίου Λυῶνος λέγοντας: *gloria dei, vivens homo*.

Γιὰ τὸν Σταμούλη ἡ σάρκωση, πού φανερόνεται ὡς μέγα μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ἀπ' ὅπου ὅλα τὰ μυστήρια ἀντλοῦν τὴν ὑπαρξή τους (σ. 29), εἶναι πράξη ἀπόλυτου σεβασμοῦ, ἄκρας κατάρφασης, τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο (σ. 28). Μάλιστα ὁ Θεὸς ἐνίωσε ἰδιαίτερη ἔλξη καὶ συμπάθεια («προνομιακὴ ἐκλογή» τῶν φτωχῶν λέγεται σὲ μία ἄλλη χριστιανικὴ παράδοση) στοὺς ταπεινοὺς καὶ καταφρονημένους, στὶς περιφρονημένους ἐκείνη τὴν ἐποχὴ γυναῖκες, στὰ παιδιά, στὶς πόρνες, τοὺς τελῶνες. Στὸ *Ἔσπερ ξένος καὶ ἀλήτης* ἐπισημαίνεται: «Ὁ Θεὸς Λόγος σαρκούμενος προσέλαβε τὸ ξένο, τὸ ἄλλο, τὸ ἐντελῶς διαφορετικὸ» (σ. 22) μετανάστευσε «πρὸς τὸ ποθούμενο ἀσθενὲς καὶ ἀδύναμο, πρὸς τὸ γυμνὸ καὶ ἐπιτιμημένο» (σ. 24 ἔξ.). Μὲ τὴ γέννησή Του εἰσέβαλε στὴν ἱστορία ἡ ἀγάπη μὲ σάρκα καὶ ὄστα, «γίνεται σῶμα οἰκουμενικόν, ὑπόστασις ὄλων τῶν ἀνυπόστατων, ὑπαρξὴ ὄλων τῶν ἀνυπαρκτων, παρουσία ὄλων τῶν ἀπόντων, καταφυγὴ ὄλων τῶν κατατρεγμένων» (σ. 29). Αὐτὴ ἡ θέση τοῦ Σταμούλη εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιόλογες καὶ μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσουμε καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἀποφασιστικὰ νέον στὴν ἀγάπη πού ἀποκάλυψε ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι τὸ «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους», ἀλλὰ κυρίως ἡ συνέχεια: «καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς», δηλαδὴ μὲ ἀνιδιοτέλεια, πλήρη κατάφαση καὶ σεβασμὸ στὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, μὲ ὀλοκληρωτικὴ πρόσληψη τοῦ ξένου,

μέ τις σταυρικές διαστάσεις καί συνέπει-
 ἐς τῆς (πρβλ. σ. 20, 31).

Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν καλεῖται, σύμφω-
 να μὲ τὸν Σταμούλην, νὰ μιμηθεῖ τὸν τρό-
 πο τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ νὰ ἀνοίξει τις
 σχέσεις του πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια ποὺ θέτουν
 κριτήρια ἔθνους, φυλῆς ἢ φύλων, ἀκόμη
 καὶ θρησκείας. Τὸ ἀγκάλιασμα τοῦ ξέ-
 νου, τοῦ ἀλλότριου καὶ τοῦ ἄγνωστου,
 φανερῶνει τὴν ἀληθινὴ διακονία τῆς
 ἀσκητικῆς ἀγάπης, τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ βό-
 λεμα (σ. 32). Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἕνα
 ἄλλο ἦθος, ἕνας ἄλλος τρόπος, αὐτὸς τῆς
 ἀνασφάλειας καὶ τῆς ἀβεβαιότητας. Εἶναι
 ἕνας ἀνοιχτὸς δρόμος μίας μόνιμης σχοι-
 νοβασίας, μίας ταπεινῆς ἀσκητικῆς (σ.
 27). Πολὸ σημαντικὲς ὄλες οἱ παραπάνω
 οἱ τοποθετήσεις τοῦ Σταμούλην.

Στὸ *Ὡσπερ ξένος καὶ ἀλήτης*, ὑπερ-
 βαίνεται ἡ συνηθισμένη ἀντίληψη τῆς
 διακονίας καὶ τῆς φιλοξενίας ὡς εὐγε-
 νικῆς προσφορᾶς, γενναιοδωρίας,
 ἠθικῆς στάσης ἢ προθυμίας γιὰ βοήθεια.
 Τονίζεται ὅτι ἡ φιλοξενία καὶ ἡ διακονία
 εἶναι ἀναγκαῖα ἐκφραση τῆς κοινωνίας
 ἐν Χριστῷ ποὺ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στὴν
 εὐχαριστιακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι
 «συστατικά», ὄχι ἀπλὲς συστάσεις τοῦ
 Εὐαγγελίου. Ὑπάρχει ἄρρηκτη ἐνότητα
 ἀνάμεσα στὸ δόγμα καὶ τὸ ἦθος, στὴ λει-
 τουργικὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀπο-
 στολὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Πιὸ συγκεκριμένα, μὲ μία κομψὴ
 γλῶσσα καὶ μὲ βάσιμ τὸ Δοξαστικὸ τοῦ
 Ὁρθροῦ τοῦ Μ. Σαββάτου «δὸς μοι
 τοῦτον τὸν ξένον» ὁ Σταμούλης ἐπιση-
 μαίνει ὅτι φιλοξενία εἶναι θεορμὴ ὑπο-
 δοχῆ τοῦ ἄλλου, τοῦ ἀλλότριου καὶ τοῦ
 ἄγνωστου, ὀλοκληρωτικὴ πρόσληψη τοῦ
 ξένου. Ἐξηγεῖ ἔτσι τις κοινωνικὲς συνέ-
 πειες τῆς θεολογίας τῆς σαρκώσεως, ἡ
 ὁποία εἶναι ἐν τέλει θεολογία τῆς πρό-

σληψης, μία θεολογία τῆς φιλοξενίας,
 ποὺ περιφρουρεῖ τὴν ἀξία, τὸ μεγαλεῖο
 καὶ τὴ θεϊότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώ-
 που.

Συμπερασματικά· συμφωνῶ ἀπολύ-
 τως μὲ τὸν Μητροπολίτη Νιγηρίας Ἀλέ-
 ξανδρο ποὺ στὸν ἐξαιρετικὸ πρόλογο
 τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἀναπό-
 σπαστο, δυναμικὸ, πολὺ ταιριαστὸ,
 τμῆμα, σημειώνει (σελ. 9) πὼς ἡ συζήτη-
 ση ποὺ προκαλεῖ ὁ Σταμούλης μὲ τὸ
Ὡσπερ ξένος καὶ ἀλήτης «δὲν ἀφορᾶ
 μία ἀκόμα δραστηριότητα τῆς Ἐκκλη-
 σίας, ἀλλὰ τὴν ἴδια τῆς τὴν «παράδοξη»
 οὐσία. Καὶ τὸ «παράδοξο τοῦ ἐκκλησια-
 στικοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι νὰ δεχθεῖ
 τὸν ἄλλο μὲ ἀνοχή ἀλλὰ μὲ ἀγάπη, νὰ γί-
 νει ἀγάπη, νὰ ἔρθει σὲ ρῆξη μὲ καθετὶ
 ποὺ δὲν εἶναι ἀγάπη, μὲ καθετὶ ποὺ δὲν
 εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μὲ καθετὶ ποὺ
 δὲν εἶναι ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου».

Στυλιανὸς Χ. Τσομπανίδης

Bishop MAXIM VASILJEVIC, *History,
 Truth, Holiness. Studies in Theologi-
 cal Ontology and Epistemology*, ἐκδ.
 Sebastian Press, 2011.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου, Ἐπίσκο-
 πος Δυτικῆς Ἀμερικῆς τῆς Ἐκκλησίας
 τῆς Σερβίας, ἀνήκει στὴ νέα γενιὰ ὀρθό-
 δοξων θεολόγων ποὺ διακονοῦν τὴν
 Ἐκκλησία καὶ τὴ θεολογία σὲ ἕνα πολυ-
 πολιτισμικὸ καὶ πλουραλιστικὸ περιβάλλ-
 ον ὅπως οἱ Η.Π.Α. Μὲ θεολογικὲς
 σπουδὲς στὸ Βελιγράδι, στὴν Ἀθήνα καὶ
 τὸ Παρίσι, ὁ Ἐπίσκοπος Μάξιμος, μὲ
 εὐρεῖα μόρφωση καὶ γλωσσικὴ δεξιότη-
 τα, ἐπιχειρεῖ μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ νὰ πα-
 ρουσιάσει, ἀπὸ τὴν δική του ὀπτικὴ γω-
 νία, μὲ ἕναν ζωντανὸ τρόπο, τὴ σωτηριώ-
 δη πρόταση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας

στήν καρδιά τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Τὸ βιβλίο, ποῦ εἶναι ἀφιερωμένο σὲ δύο μεγάλους δασκάλους τοῦ συγγραφέα, τὸν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα καὶ τὸν Ἐπίσκοπο Ἀθανάσιο Γέφυτις (καὶ ἔμμεσα στὸν Χρ. Γιανναρά), ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα αὐτοτελεῖς μελέτες (ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια ἢ ἄρθρα), οἱ ὁποῖες περιστρέφονται γύρω ἀπὸ βασικά θεολογικά ζητήματα. Ἀπὸ τὸ ἦθος τῆς ἀγιότητας, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἱστορία, τὴν κεντρικότητα τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὑπαρξιακὴ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων (π.χ. τῆς χαλκηδόνειας Χριστολογίας), μέχρι ἐπιμέρους ὄψεις τῆς λειτουργικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἔκφρασης τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας.

Διατρέχοντας κανεὶς τὰ μελετήματα τοῦ βιβλίου διαπιστώνει τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια καὶ τὸν καημὸ τοῦ συγγραφέα νὰ φέρει τὸ εὐαγγέλιο τῆς σωτηρίας σὲ διάλογο μὲ τὶς ἐπιμέρους ὄψεις τοῦ μετανεωτερικοῦ μας πολιτισμοῦ. Ἐκκινώντας ἀπὸ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον καὶ δέσμευση, τὸ ἐρώτημα ποῦ προϋποτίθεται πίσω ἀπὸ τὶς γραμμὲς φαίνεται νὰ εἶναι *τί ἔχει νὰ πεῖ καὶ τί μπορεῖ νὰ προσφέρει τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο*. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινοῦνται, τόσο τρία ἀξονικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, κείμενα τοῦ τόμου («An existential interpretation of Dogmatics», «Chalcedon's Christology», «Neopatristic Christology in Postmodern culture»), ὅσο καὶ ὀλόκληρο τὸ ἔργο. Ὁ Ἐπίσκοπος Μάξιμος ἐγγράφει τὸν ἑαυτό του στὴν «νεο-πατερικὴ» σχολὴ θεολογίας, προτείνοντας τρόπους *σύνθεσης* τῆς πατερικῆς ὀρθοδοξίας πρὸς τὰ ὑπαρξιακὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς μας, σὲ μιὰ πρωτό-

τυπη καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀπόπειρα ἀπάντησης σὲ ἐρωτήματα ποῦ σχοινοβατοῦν μεταξὺ *ὑπαρξης* καὶ *ἀνπαρξίας*. Μὲ στέρεη *ἀφειρηρία* καὶ *ἄξονα* τὸ χριστολογικὸ δόγμα, χρησιμοποιεῖ τὴν *ὄντολογία* ὡς τὴν κατεξοχὴν *γλῶσσα* διαμεσολάβησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως στὸ πλαίσιο τῶν ποικίλων ἐξελίξεων σὲ πολιτισμικὸ, ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Ὁ συγγραφέας μὲ βαθιὰ γνώση τῆς πατερικῆς παράδοσης, ἀλλὰ καὶ τῶν σύγχρονων προκλήσεων στὸ χῶρο κυρίως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ἐπιθυμεῖ στὴν γραμμὴ τῆς θεολογικῆς πρότασης τῶν δασκάλων του νὰ ἀναδείξει τὴν μοναδικότητα τοῦ *προσωπικοῦ* τρόπου ὑπάρξεως, ἐν προκειμένῳ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μὲ περιεχόμενό του τὴν *ἐλευθερία* μέσα στὸ *ἐκκλησιαστικὸ* σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται, ἐξάπαντος, γιὰ ἓνα ἔργο ποῦ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ἱκανοποιητικὴ γνώση τῆς πατερικῆς παράδοσης καὶ ἐπιμέρους ἐκφράσεων τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας, ἕναν ἀναγνώστη ποῦ ζεῖ στὸ παρὸν καὶ προβληματίζεται γιὰ τὸ μέλλον τῆς ὑπαρξης του.

Χωρὶς σὲ τίποτε νὰ ὑποβαθμίζεται ἡ σπουδαιότητα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐπισκόπου Μαξίμου, τὴν ὁποία μὲ συντομία ἀποπειραθήκαμε νὰ περιγράψουμε παραπάνω, θὰ θέλαμε κλείνοντας τὴν σύντομη αὐτὴ βιβλιοκρισίαν νὰ θέσουμε ὀρισμένα ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα κυρίως στόχο ἔχουν νὰ προάγουν ἀκόμη περαιτέρω τὸν προβληματισμὸ τοῦ συγγραφέα. Καταρχάς, ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου ἐνδέχεται νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ τὴ *νομιμότητα* τῆς ἀποκλειστικῆς χρήσης τῆς ὄντολογίας ὡς γλωσσικοῦ κώδικα μεταγγραφῆς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας στὸ σύγχρονο κόσμος. Ἀσφαλῶς καὶ ἔχει ἰδιαίτερη ση-

μασία και ἀναμφίβολη ἀξία τόσο τὸ εἶδος τῆς ὄντολογίας (ἐδῶ ἐξάπαντος *προσωποκεντρική*) ἀλλὰ καὶ ἡ ὄντολογικὴ προοπτικὴ (τὸ *αἰεὶ εἶναι*) τοῦ ἱστορικοῦ βιβλικοῦ μηνύματος, ὡστόσο τίθεται, μεταξύ ἄλλων, τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἡ ὄντολογία θὰ μποροῦσε νὰ προϋποτίθεται ὡς ἀφετηρία καὶ πλαίσιο τῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας, τουλάχιστον γιὰ τὴ χριστιανικὴ θεολογία, ἡ ὁποία ἀφορμάται μᾶλλον καὶ ἀρθρώνεται ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἐρμηνείας τῶν *magnalia Dei* τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ στὴν *ἱστορία τῆς σωτηρίας*. Ἐξάλλου, νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ τὸ εἶδος «νεο-πατερικῆς σύνθεσης» πού ὁ συγγραφέας ἰσχυρίζεται ὅτι ἀκολουθεῖ, ἀφενὸς διότι ἔχουμε τὴν γνώμη ὅτι ὁ ὅρος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μονοσήμαντος (δηλαδή, δὲν ἔχουμε μιὰ νεο-πατερικὴ πρόταση ἀλλὰ πολλές) καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ ἡ προτεινόμενη ἐδῶ νεοπατερικὴ ἀνάγνωση δὲν φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τουλάχιστον τοὺς μεθοδολογικοὺς ἀξονες τοῦ πρωτεργάτη τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ προγράμματος, τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ. Μιὰ τελευταία παρατήρηση ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν σὲ κάθε περίπτωση ὀρθὴ ἔμφαση πού δίδεται στὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ 20^{ος} αἰῶνας ὑπῆρξε γιὰ τὴν οἰκουμένην χριστιανικὴ θεολογία ὁ αἰῶνας τῆς ἐκ νέου ἀνακάλυψης τῆς ἐσχατολογίας ὡς ἀξονα τῆς ὅλης θεολογικῆς μεθοδολογίας, τὴ στιγμή πού γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὸ «γραφεῖο τῆς ἐσχατολογίας ἦταν κλειστό». Ὡστόσο, παρὰ τὸν ἀπαράβατο ἐσχατολογικὸ προσανατολισμὸ καὶ ὅρο τῆς ὀρθόδοξης, ἐν προκειμένῳ, θεολογίας, μπορεῖ κάποιος νὰ διακρίνει τὸν κίνδυνο στὸν 21^ο αἰῶνα τὸ «γραφεῖο» τῆς *ἱστορίας*, ὡς ὁ τόπος συνάντησης

Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ πάλης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ κακὸ στὴν πορεία του πρὸς τὴ Βασιλεία, νὰ παραμείνει κλειστό. Εἶναι ἀνάγκη ἡ ὀρθόδοξη θεολογία νὰ στοχαστεῖ πολὺ προσεκτικὰ σὲ ὅλες τὶς ἐπιμέρους ὀψεις τοῦ ζητήματος τῆς σχέσης *ἱστορίας* καὶ *Ἑσχάτων*, προκειμένου νὰ ἀποφύγει ἐπικίνδυνες ἀτραπούς, καὶ νομίζουμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ παλεύει μεταξύ ἄλλων καὶ μὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα.

Σὲ κάθε περίπτωση τὸ βιβλίον τοῦ Ἐπισκόπου Μάξιμου (ἐνὸς συγγραφέα ἱκανότατου μὲ ρέοντα καὶ ποιητικὸ λόγο) ἀποτελεῖ ἔργο ἀπαιτητικὸ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα προκλητικὸ, ζητώντας τὴν προσοχή μας καὶ προσκαλώντας μας νὰ στοχαστοῦμε στὰ οὐσιώδη τῆς θεολογίας ζητήματα.

Νικόλαος Ἀσπροῦλης

ΘΕΟΔΟΣΗ ΑΘ. ΤΣΙΡΩΝΗ, *Ἐκκλησία Πολιτενομένη. Ὁ πολιτικὸς λόγος καὶ ῥόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941)*, ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010 (σσ. 479).

Ἡ τυποποίηση τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀποτελεῖ, ἰδίως στὴ χώρα μας, ἓνα διαχρονικὸ καὶ συγχρόνως κρίσιμο διακύβευμα. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ σχέσεις αὐτὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μία ἔντονη καὶ ἐνίοτε συγκρουσιακὴ διαπάλη, καθὼς ὁ σφικτὸς συνήθως ἐναγκαλισμὸς τῶν θεσμῶν αὐτῶν εὐνοεῖ κατὰ καιροῦς τὶς ἐκατέρωθεν ἐπεμβάσεις, ἄλλοτε ἀπρόκλητες ἢ καὶ κάποτε προσυνηνομημένες, τοῦ ἐνὸς στὰ *interna corporis* τοῦ ἄλλου. Ἔτσι, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιόδους τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ κράτους, ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ, δηλαδή, ἀντιβασιλεία

(1833) μέχρι τη βενιζελική διακυβέρνηση και από τη μεταξική δικτατορία (1936) έως σήμερα, μπορεί κανείς να διακρίνει τα βαθιά άποτυπώματα αυτής της αμφίδρομης σχέσεως, ή οποία άλλοτε εξελίσσεται υπό συνθήκες άμοιβαίας συνεργασίας και άλλοτε υπό καθεστώς απόλυτου, έστω και συχνά φαινομένου, έκτροχιασμού. Τούτων δοθέντων, ή ιστορική καταγραφή και έρμηνεία των εκκλησιαστικών εξελίξεων πρέπει αναγκαίως να συνεκτιμᾶ και τις πολιτικές συνθήκες της περιόδου που αυτές έλαβαν χώρα, άλλως είναι βέβαιο ότι θα είναι μονοδιάστατη και συνεπώς, έπισημονικά ανεπαρκής.

Στήν κατεύθυνση αυτή κινείται τὸ βιβλίο τοῦ κ. ΘΕΟΔ. ΤΣΙΡΩΝΗ, με τίτλο «*Ἐκκλησία Πολιτευομένη. Ὁ πολιτικός λόγος καὶ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941)*», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ διδασκαρική διατριβὴ τοῦ συγγραφέα (στὸ ἐξῆς: σ.) καὶ κυκλοφορήθηκε προσφάτως ἀπὸ τὴς ἐκδόσεις Ἐπίκεντρο. Ἄντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ χαρτογράφηση τῆς πολιτικῆς διαστάσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων, κατὰ τὴν περίοδο ποῦ ἀκολούθησε τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ διήρκησε ἕως τοὺς πρώτους μῆνες τῆς γερμανικῆς Κατοχῆς καὶ εἰδικότερα, ὅπως παρατηρεῖ στὸ προλόγισμά του (σ. 11) ὁ κ. Ἰάκ. Μιχαηλίδης, ἐπίκουρος καθηγητῆς Νεώτερης καὶ Σύγχρονης Ἱστορίας στὸ Α.Π.Θ., «*ἡ διερεύνηση, κατανόηση καὶ ἀνάδειξη τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν μηχανισμῶν, μέσῳ τῶν ὁποίων ἀλληλοεπηρεάσθησαν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ἑλληνικὸ πολιτικὸ καὶ πολιτειακὸ σύστημα ἀπὸ τὸ 1913 ἕως τὸ 1941*».

Ἡ πλούσια ὕλη -ἀριθμεῖ 479 σελίδες- κατανέμεται σὲ τέσσερα κεφάλαια. Εἰδι-

κότερα: Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 41-65) ἐξετάζεται ἡ προσάθεια τῆς «*Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπείας*» τοῦ 1914 γιὰ τὴν ἀναθέωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας, ἐπομένως καὶ τοῦ Ν. Σ /1852, ποῦ ἀποτελοῦσε τότε τὸν καταστατικὸ χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 67-170), ποῦ φέρει τὸν τίτλο «*Ἡ Ἐκκλησία σὴ δίνη τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ (1916-1923)*», προσεγγίζεται τὸ ζήτημα τοῦ «*Ἀναθέματος*» στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καὶ οἱ παρενέργειές του στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (σσ. 67-119), ἐνῶ ἀκολούθως τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στὴν ἀνάδειξη ὡς Μητροπολίτη Ἀθηνῶν τοῦ ἀπὸ Κιτίου Μελετίου [Μεταξάκη], γνωστοῦ γιὰ τὰ φιλοβενιζελικά του αἰσθήματα, σὴς προτάσεις τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴς σχέσεις τῆς με τὴν Πολιτεία (1918-1920) καὶ στὴν «*Ἐπανάσταση*» τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1922 (σσ. 120-170).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ στρατιωτικὸ κίνημα ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν συνταγματαρχῶν Ν. Πλαστήρα καὶ Σ. Γονατᾶ καὶ τοῦ ἀντιπλοίαρχου Δ. Φωκά, ἐπέβαλε, ὅπως ἀντικανονικῶς, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καὶ συγκεκριμένως σὴς 5 Δεκεμβρίου 1923, ὄριο ἡλικίας στοὺς Μητροπολίτες, ὀρίζοντας ὅτι αὐτοὶ ἀποχωροῦν «*τῆς ὑπηρεσίας*» μόλις συμπληρώσουν τὸ 65ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους (ἄρθρ. 1 τῆς με ἀριθμ. 33.960/1923 ἀποφάσεως «*Περὶ ὀρίου ἡλικίας, μεταθέσεως καὶ περιθάλψεως τῶν Μητροπολιτῶν τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου*»: Ε.τ.Κ. Α' 352). Ἡ ἐν λόγω ἀπόφαση συνιστᾶ ψηλαφητὴ ἀπόδειξη μονομεροῦς ἐπεμβάσεως τῆς Πολιτείας στὰ ἐσωτερικά τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία

βρίσκει τὴ νομιμοποίηση καὶ ἐνδεχομένως τὴ δικαιολόγησή της, ὡς σκέψη, φιλοσοφία καὶ πρακτική, στὸ Διάταγμα τῆς βασιλικῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ 1833, στὴ Διακήρυξη δηλαδὴ τῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, πού «κατέστησε τὴν Ἐκκλησία κυριολεκτικῶς ὑποτέλῃ καὶ ἐππρέασε ἔκτοτε ἀποφασιστικὰ τὶς σχέσεις της μὲ τὸ κράτος» (Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ἡ γένεσις τοῦ πολιτεύματος τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» στὸ: Ἐ. Χρυσοῦ [ἐπιμ.], *Ἐνας νέος κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστῆμη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, ἐκδ. Ἀκριτίας, 1996, σσ. 207-222 καὶ ἰδίως σσ. 219-220).

Στὸ τρίτο καὶ ἐκτενέστερο κεφάλαιο τῆς μελέτης (σσ. 171-368), ἀναλύεται ἡ κατάστασις στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ ἀρχιεπισκοπείας Χρυσοστόμου [Παπαδοπούλου], ἡ ὁποία ξεκίνησε μὲ τὴν ἐκλογή του στὶς 8 Μαρτίου 1923 καὶ τερατιώθηκε μὲ τὸν θάνατό του στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1938, μεσοῦς τῆς μεταξικῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου 1936. Ἡ περίοδος αὐτὴ σημαδεύτηκε, μεταξὺ ἄλλων, ἀπό: α) τὴ θέσις σὲ ἰσχύ τὸν νέου Καταστατικοῦ Νόμου (1923), τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποίου διακινδύνευσε τὸ πραξικόπημα τοῦ Θ. Πάγκαλου τῆς 25ης Ἰουνίου 1925, β) τὴν ἐμφάνισις τοῦ παλαιομερολογιτικοῦ ζητήματος, μετὰ τὴν προσχώρησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὶς 10/23 Μαρτίου 1924 στὸ νέο, Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, καὶ γ) τὴν ἐπιτροπικὴ ἀνάθεσις τῆς διοικήσεως τῶν Μητροπόλεων τῶν Νέων Χωρῶν ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία, πού πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928 (βλ. προσφάτως καὶ Γ. Κ. ΙΑ-

ΤΡΟΥ, *Ἡ θέσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἐκκλησιαστικὴ, τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ διεθνή ἔννομη τάξι*, [= Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρά: Β/ Μελέτες, 2], 2010, §§ 10-11, σ. 251 ἑξ.).

Ἡ ἐκλογή νέου Ἀρχιεπισκόπου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1938, προκαλεῖ σοβαρότατη κρίσις στοὺς κόλπους τῆς δικτατορικῆς κυβερνήσεως *Μεταξᾶ*. Τὰ Ἀνάκτορα, ὁ καθ' ὕλην ἀρμόδιος Ὑπουργὸς Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος καὶ μερικοὶ ἀκόμα ὕπουργοι ἦταν ὑπὲρ τοῦ Μητροπολίτη Κορινθίας Δαμασκηνοῦ Παπανδρέου (βλ. σχετικῶς καὶ ΚΩΝ/ΝΟΥ ΔΑΦΝΟΥ, «Δαμασκηνὸς Παπανδρέου [1891-1949]. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσις Ἑλλάδος», περ. *Παράδοσις*, Ἰαν.- Φεβρ. 2009), - ὁ ὁποῖος, σμειωτέον, τὸ 1938 χειροτόνησε διάκονο ἕναν 25χρονο φοιτητὴ τῆς Θεολογίας καὶ μοναχὸ τῆς Μονῆς Πεντέλης, τὸν Σεραφεῖμ [Βησσαρίωνα] Τίκα, μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 1974 -, ὁμοῦ, ὁ ἴδιος ὁ *Μεταξᾶς*, παρὰ τὴν ἀρχικὴ οὐδετερότητά του, καὶ κάποιοι ἄλλοι ὕπουργοι του τάχθηκαν ὑπὲρ τοῦ Μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου [Φιλιππίδου]. Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 369-428) τῆς ἐργασίας ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπικὴ ἐκλογή τοῦ 1938, τὶς ἐξελίξεις καὶ τὶς περιπλοκὰς πού σχετίζονται μὲ αὐτὴν, ἐνῶ ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης ἀναπτύξεως ἀνακεφαλαιωτικῶς ἐκτίθενται γενικὲς διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα (σσ. 429-434).

Τὴ μελέτη κατακλείει ἕνας ἐμπεριστατωμένος πίνακας ἀνέκδοτων κυρίως πηγῶν (σσ. 441-446), ἐνῶ πλούσια καὶ ἐπαρκὴς εἶναι καὶ ἡ παρατιθέμενη βι-

βλιογραφία (σσ. 447-464· πρόσθ. Γ. Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ - Γ. Ν. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἐκκλησία καὶ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὸ 1821 ἕως σήμερα. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση*, Ἀθήνα: ἔκδ. Προσκήνιο, 2005· ΑΠ. Ν. ΧΑΡΙΣΗ, *Θρησκεία καὶ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα: ἱστορικὲς καταβολές, σύγχρονες διαστάσεις καὶ προβλήματα*, Ἀθήνα: ἔκδ. Σύγχρονη Ἐποχή, 2001· πρβλ. γενικῶς καὶ Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ἡ διαπάλη νομιμότητας καὶ κανονικότητας καὶ ἡ θεμελίωση τῆς ἑναρμονισέως τους*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ: ἔκδ. Ἄντ. Σάκκουλα, 1994, *passim*). Σημαντικὸ, τέλος, γιὰ τὴν πληρέστερη κάλυψη τοῦ πραγματευόμενου θέματος καὶ ἰδιαιτέρως χρῆσιμο ἀπὸ πλευρᾶς μεθοδολογικῆς, εἶναι καὶ τὸ Εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ ὄρων (σσ. 465-479), μὲ τὸ ὁποῖο ὀλοκληρῶνεται ἡ μελέτη.

Συμπερασματικῶς, ἡ πρωτότυπη μελέτη τοῦ κ. Τσιρώνη καλύπτει ἐπιτυχῶς ἓνα βιβλιογραφικὸ κενὸ στὴν προσέγγιση τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας στὴ χώρα μας, καθὼς, μὲ τὴν ἀξιοποίηση καὶ ἐπεξεργασία ἀνεκδοτῶν κυρίως πηγῶν, ἐπιχειρεῖ νὰ τεκμηριώσῃ τὸν ἀμφίδρομο χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία δὲν ἐκδηλώνεται τελικῶς μόνο ὡς *διαπάλη* πολιτικῆς καὶ Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐνίοτε ἐκφράζεται ὡς *διαπλοκή* (διοικουσας) Ἐκκλησίας καὶ πολιτικῶν καὶ ἀντιστρόφως (πρβλ. σχετικῶς καὶ Νομοκανονικά, Ἐπιθεώρηση Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, Ἀφιέρωμα μὲ θέμα: *Πολιτικὴ, Πολιτικοὶ καὶ Ἐκκλησία*, 1/2007, σσ. 9-47).

Γεώργιος Ι. Ἀνδρουτσόπουλος,
Λέκτορας Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου
Νομικῆς Σχολῆς Παν/μίου
Ἀθηνῶν – Δικηγόρος

ΕΦΗΣ ΓΑΖΗ, *«Πατρίς Θρησκεία Οἰκογένεια»*. Ἱστορία ἑνὸς συνθήματος (1880-1930), ἔκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2011, σελ. 361.

Στὸ τελευταῖο τῆς πόνημα ἡ κ. Ἐφη Γαζῆ ἐπιχειρεῖ νὰ διηγηθῆι τὴν ἱστορία ἑνὸς τριπτύχου ἀξιών τοῦ Νεοελληνικοῦ βίου, ποῦ σὲ συγκεκριμένους ἱστορικές του στιγμὲς μὲ τὴ μορφή «συνθήματος» λειτούργησε ὡς ἰδεολογικοπολιτικὴ νομιμοποιητικὴ βάση ἐγκαθίδρυσης ἀντιδημοκρατικῶν καθεστώτων. Ἡ συγγραφέας σὲ μία κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ θέτει τὸ θέμα τῆς ἐντὸς τοῦ χρονολογικοῦ πλαισίου του καὶ τὸ συνδέει σαφῶς μὲ ἀνάλογες κινήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, οἱ ὁποῖες κυρίως μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υἰοθέτησαν ἀντίστοιχη συνθηματολογία σκιαγραφώντας ταυτόχρονα τὴν ἰδεολογικο-πολιτικο-κοινωνικὴ φυσιογνωμία ἑνὸς «συντηρητισμοῦ» ποῦ τοποθετεῖται κριτικὰ καὶ ἐνίοτε μὲ τὴ λογικὴ τῆς σύγκρουσης ἀπέναντι σὲ κάθε «ἐκσυγχρονισμό». Ἀκολούθως, προβάλλονται οἱ θεωρητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς προϋποθέσεις τῆς μελέτης τῆς, ἡ ὁποία ἐστιάζοντας ἰδιαίτερα στὴ «γλωσσικὴ ἢ λογοθετικὴ σύλληψη τῆς ἰδεολογίας» ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση ὅσο καὶ ἐρμηνεία τῶν ἱστορικοκοινωνικῶν συνθηκῶν, μέσα στὶς ὁποῖες κωδικοποιήθηκε ὡς σύνθημα τὸ «Πατρίς, Θρησκεία, Οἰκογένεια» καὶ χρησιμοποιήθηκε ἔπειτα ὡς κυρίαρχη ἰδεολογία ἀπὸ τὴν Μεταξικὴ δικτατορία μέχρι τὴ μεταπολίτευση. Ἡ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ἡ διαδικασία διαμόρφωσης τοῦ τριπτύχου «Πατρίς, Θρησκεία, Οἰκογένεια» ὡς κυρίαρχου ἰδεολογήματος πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ

στό αντίστοιχο χρονικό διάστημα τοῦ 20οῦ αἰ., προτοῦ χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέσο ἄσκησης συγκεκριμένης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀγωγῆς.

Στὶς ἐπόμενες ἐνότητες τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ καὶ μὲ χρήση πηγῶν τῆς ἐποχῆς: 1) ἡ δράση τοῦ Ἁπ. Μακράκη καὶ τοῦ κύκλου τῶν ὁπαδῶν του γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς, μέσα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς νέου ἐκπαιδευτικοῦ-ἀναμορφωτικοῦ προγράμματος, ποῦ θὰ στηρίζεται τόσο στὴν ἀναμορφωτικὴ δύναμη τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ στὴν προβολή-ἄξιοποίηση κοινωνικῶν θεσμῶν, ὅπως αὐτὸς τῆς οἰκογένειας, στὸ περιβάλλον τῆς ὁποίας πρέπει νὰ ἀναπτύσσεται ὁ πατριωτισμὸς καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ θρησκεία, 2) τὸ ἱστορικὸ τῶν γεγονότων τοῦ Βόλου (1908-1911), ποῦ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἴδρυση καὶ λειτουργία Παρθεναγωγείου ἀπὸ συλλογικοὺς τοπικοὺς φορεῖς, τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου στὸ πρόγραμμα καὶ τὸν τρόπο διδασκαλίας, τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ ποῦ ἀσκήθηκε ἀπὸ ἀντίπαλα δημοσιογραφικὰ μέσα καὶ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, καθὼς θεωρήθηκε ὅτι ἀναιροῦνται τὰ ἰδανικὰ τῆς πατρίδας, τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογένειας, 3) ἡ ἱστορία τοῦ ζητήματος ποῦ ἀφοροῦσε στὴ λειτουργία τοῦ Μαρασλείου ἐκπαιδευτηρίου τῆ δεκαετία τοῦ 1920 ὡς πρὸς τὸ προτεινόμενο πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ τὴ σύγκρουση τοῦ Ἁλ. Δελμούζου καὶ τοῦ κύκλου του μὲ αὐτὸν ποῦ ὑπερασπιζόταν τὰ «πατροπαράδοτα ἦθη» ὡς βασικὰ δομικὰ στοιχεῖα τοῦ σχολικοῦ προγράμματος, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας νὰ ὑποστηρίξει μὲ ἐπάρκεια τὴ θρησκεία, τὴν Οἰκογένεια καὶ τὴν Πατρίδα καὶ 4) τὴν πορεία καὶ τὴ

δράση τῆς Ἀδελφότητας Θεολόγων «Ἡ Ζωή» μέσα ἀπὸ τὰ βήματα τῶν πρωτεργατῶν τῆς Εὐσέβιου Μαθόπουλου, Διον. Φαραζουλῆ καὶ Σ. Παπακώστα, καθὼς αὐτοὶ κυρίως διαμόρφωσαν τὸ πλαίσιο λειτουργίας τῆς, ὀρίζοντας ὡς στόχους τῆς, τὴν συστηματικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή, τὴν στήριξη καὶ προβολὴ τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἠθικῆς τῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν διάσωση τῆς πατρίδας ἀπὸ κάθε προῖον τοῦ «σύγχρονου ψευδοπολιτισμοῦ» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως ἦταν ὁ φεμινισμὸς καὶ ὁ ὕλισμὸς καὶ λίγο ἀργότερα ὁ κομμουνισμὸς.

Ἡ συγγραφέας στὸν ἐπίλογό τῆς ἐπισημαίνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ τρεῖς ἔννοιες τοῦ ἀναλυόμενου τριπτύχου ἐνσωματώθηκαν σὲ μία συγκεκριμένη ἰδεολογία καὶ ἀπέτελεσαν εὐδιάκριτο σύνθημα ἑνὸς ἀντιδημοκρατικοῦ καθεστώτος, ποῦ κινήθηκε παράλληλα μὲ τὶς ποικίλες χριστιανικὲς δράσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιὰ τὴν «ἠθικὴ» καὶ «ἐθνικὴ» ἀναμόρφωση.

Ἡ συγγραφέας κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος χρησιμοποιεῖ μεγάλο ἀριθμὸ πηγῶν τῆς ἐποχῆς, δημοσιογραφικοῦ κυρίως περιεχομένου (ἄρθρα ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν), ἐνῶ εἶναι ἐνήμερη γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν κύριων προσώπων τῆς ἀφήγησής τῆς ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἔργα τους. Ἡ παράθεση ὁμως μὲ ἐξαντλητικὸ τρόπο πλήθους πληροφοριῶν γιὰ τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀνασύρει ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ χρόνου θυμίζει περισσότερο δημοσιογραφικὸ «ρεπορτάζ» καὶ λιγότερο ἐπιστημονικὴ διαπραγμάτευση. Ἔτσι οἱ ποικίλες λεπτομέρειες (γιὰ λαϊκὲς κινητοποιήσεις, δημοσιογραφικὲς ἀντιπαλότητες καὶ διαμάχες, δικαστικὲς διενέξεις, ἀποσπάσματα ἀκροαματικῆς διαδικασίας κ.λπ.) μπο-

ρει νὰ ἐνθουσιάσουν τὸν ἀδαῖν περὶ τὸ ζήτημα ἀναγνώστη, σίγουρα ὁμως θὰ κουράσουν τὸν ὑποψιασμένο γιὰ τὰ πράγματα, καθὼς λειτουργοῦν εἰς βάρους τοῦ κυρίως θέματος.

Πέραν αὐτῶν, ὁμως, ἐγείρονται ὀρισμένα βασικά ἐρωτήματα ποῦ συνδέονται μεταξύ τους. Ἡ ἱστορία τοῦ θέματος ἐξαντλεῖται ἄραγε στὸ χρονικὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο θέτει ἡ συγγραφέας, δηλαδή στὸν ὕστερο 19ο αἰ. καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ; Τὸ προβαλλόμενο τρίπτυχο «Πατρίδα, Θρησκεία, Οἰκογένεια» ἀποτελεῖ μόνο μία ἐμμονὴ συντηρητικῶν κύκλων τοῦ νεότερου νεοελληνικοῦ βίου, ποῦ μάλιστα ἔγινε ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπὸ ἀπολυταρχικά καθεστῶτα; Τελικά ἡ σύνθεσις αὐτὴ ἀποτελεῖ εὐρημα κάποιων θρησκευόμενων τῆς νεότερης Ἑλλάδας, ποῦ θέλησαν νὰ προβάλλουν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο σθεναρὴ ἄμυνα σὲ κάθε «νέο καὶ ἐκσυγχρονιστικὸ» ποῦ ἀπειλοῦσε τὴν ὑπόστασις τοῦ ἔθνους;

Ἐὰν ἡ κ. Γαζῆ ἀνέτρεχε ἀπλὰ στὶς ἀρχαῖες μας παραδόσεις θὰ ἀνακάλυπτε ὅτι τὸ «σύνθημα» «Πατρίς, Θρησκεία, Οἰκογένεια» δὲν πρωτοειπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἄπ. Μακρόκη οὔτε ἀποτελεῖ σύνθεσις κάποιων ὀρθόδοξων ἐνώσεων τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ., ἀλλὰ ἀποτελοῦσε κυρίαρχη ἰδεολογία τῶν ἀρχαίων μας προγόνων ἥδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Περσικῶν πολέμων. Ὁ τραγικός μας ποιητὴς Αἰσχύλος στὴν τραγωδίᾳ του «Πέρσες», ἡ ὁποία διδάχθηκε γιὰ πρώτη φορὰ περὶ τὸ 472 π.Χ. –λίγα χρόνια μετὰ τὴ Σαλαμίνα– ὑπεθυμίζει τοὺς ἀκροατὲς-θεατῆς τοῦ ἔργου του, γιὰ ποιούς λόγους ἀγωνίστηκαν ἐναντίον τῶν Περσῶν, καθὼς περιγράφει μὲ τὸ στόμα τοῦ «Ἄγγελο» τὸ περιεχόμενο τῆς πολεμικῆς ἱακῆς τῶν Σαλαμινομάχων:

«Ἦ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε, ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶν ἔδη, θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών»: (Ἦ παιδιά τῶν Ἑλλήνων, ἐμπρός γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πατρίδος πολεμάτε, γιὰ τῶν παιδιῶν σας τὴν ἐλευθερία καὶ τῶν γυναικῶν σας, γιὰ τῶν θεῶν τὰ ἱερά τῶν πατρικῶν καὶ τῶν προγόνων σας τοὺς τάφους, γιὰ ὅλα τώρα εἶναι ὁ ἀγῶνας).

Ὁ Αἰσχύλος μιλάει στοὺς πολῖτες τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας γιὰ ὅλα ἐκεῖνα ποῦ ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς θεωροῦσε ὡς πρῶτα στὴν κατάταξι τῶν ἀξιών, δηλαδή τὴν πατρίδα, τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν θρησκεία (στὴ τελευταία περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἱερὴ μνήμη τῶν νεκρῶν προγόνων). Στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου φαίνεται ὅτι ἡ ἐλληνικὴ συνείδησις διέσωσε μὲ «μυστηριώδη» τρόπο τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀξίες, αὐτὲς ποῦ μὲ θέρημ ὑπερασπίζε-ται ὁ Αἰσχύλος, καθὼς ἡ δημοτικὴ μοῦσα αὐτὴ τὴ φορὰ, εἰκοσιπέντε αἰῶνες ἀργότερα, θὰ ἀποτυπώσει μὲ θαυμαστὴ ἐνάργεια στοὺς στίχους ἐνὸς δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τὰ τραγικά περιστατικά τῆς Πάργας. Τὸ τραγοῦδι ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς πώλησις τῆς Πάργας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὸν Ἄγγλους στὸν Ἄλφ Πασᾶ (Ἀπρίλιος 1819). Οἱ Παργινοὶ δὲν θέλουν τὴ σκλαβιά καὶ γι' αὐτὸ ἀποφασίζου-ν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἀγαπημένην τοὺς πατρίδα...:

«Πάργα Τουρκία σὲ πλάκωσε, Τουρκία σὲ τριγυρίζει,

Δὲν ἔρχεται γιὰ πόλεμο, μὲ προδοσίᾳ σὲ παίρνει,

.....

Πάρτε μαννάδες τὰ παιδιά, παπάδες τοὺς ἀγίους

Ἄστε λεβέντες τάρματα κι ἀφῆστε τὸ τουφέκι

Σκάψτε πλατιά, σκάψτε βαθιά, όλα σας τὰ κιβούρια

Καὶ ταντρειωμένα κόκκαλα ξεθάψτε τοῦ γονιοῦ σας

Τούρκους δὲν ἐπροσκύνησαν, Τούρκοι μὴν τὰ πατήσουν...»

Δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ ἀντιληφθῆι κανεὶς ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ τριπτύχου ποὺ στὸ παρὸν βιβλίο παρουσιάζεται ὡς ἓνα σύνθημα ποὺ γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἔτυχε ποικίλης ἐκμετάλλευσης κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰ. προϋπάρχουν τῆς συστάσεως τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἀνάγονται στοὺς ἀπώτερους χρόνους τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ βίου. Ἐπομένως μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει περισσότερο γιὰ ἀναβίωση μίας ἀρχαίας παράδοσης καὶ πίστες ποὺ διατρέχει τὴν ἱστορικὴ ἐθνικὴ μνήμη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ μᾶλλον ἀντιστρατεύεται τὴν αὐθεντικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὰ Καινοδιαθηκικὰ κείμενα. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἐκεῖ ὀρίζεται σαφῶς ὅτι τὸ «Χριστιανός» αἴρεται τῆς ὅποιας ἐθνικῆς καταγωγῆς ἢ ὑπόστασης ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς κατάστασης (Γαλ. 3,27-28), ἢ τόσο εὐλογη

ἀγάπη πρὸς τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας (πατέρα, μητέρα, τέκνα) δὲν δικαιώνεται ἐφόσον ὑπερβαίνει ἐκείνη πρὸς τὸν Θεό (Ματθ. 10,37), ἐνῶ ἡ ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ ὑπερέχει τῆς ἔννοιαι τῆς πατρίδας, καθὼς τὰ μέλη τῆς αὐτοπροσδιορίζονται ὡς «Χριστιανοί» πρῶτα καὶ ἔπειτα ὡς κάτοικοι μίας χώρας ἢ ὡς ὑπήκοοι ἑνὸς κράτους.

Ὁ μελετητὴς ὀφείλει νὰ ἀποκαλύψει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ παραπάνω ἀναντίρροπα δεδομένα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς διδασκαλίας παραθεωρήθηκαν ἢ ὑποτιμήθηκαν ἔναντι τῶν ἀξιῶν ποὺ τριπτύχου «Πατρίς, Θεοσκεία, Οἰκογένεια», οἱ ὁποῖες δὲν προκύπτουν στὴν χριστιανικὴ παράδοση, ἀλλὰ ἔλκουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἐπομένως, ἐρευνητέον ὄχι μόνον τὸ πῶς συνθηματολογικὰ χρησιμοποιήθηκαν στὰ νεότερα χρόνια ὑπηρετώντας διάφορες σκοπιμότητες ἀλλὰ κυρίως πῶς ἐπιβίωσαν στὴ ζωὴ τῶν ἴδιων ἀνθρώπων ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου καὶ λίγο μετὰ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ἀναθεωρημένες ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας Του.

Γεώργιος Παπαδόπουλος